

МАСОВА АКТИВНІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ: НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВ ЄВРОПИ

У статті розглядаються окремі питання співвідношення масової активності громадян і політичних процесів в державах Європи. Запропоноване визначення таких понять як політичний процес, політична діяльність, політична влада. Розглянуті погляди окремих українських вчених на сутність і динаміку політичних комунікацій. Доведено, що соціум має сформувати замовлення на ефективну масову активність як невід'ємну складову політичного процесу. Виокремлені суспільно значимі питання, які є важливими для масового громадського руху в європейських демократіях. Стверджується, що в країнах Європи представники різних суспільних верств і прошарків населення реалізують своє демократичне право на політичну активність й участь в управлінні державою через процеси партієтворення. Наголошується, що позитивною складовою масової активності політично свідомих громадян в Україні, що ідейно об'єднує українців з іншими націями регіону Центральної та Східної Європи, є потужний антикорупційний запит суспільства.

Ключові слова: *масова активність, політичний процес, політична діяльність, політичний розвиток, політична влада, політичні комунікації, громадянське суспільство, соціум, протестні настрої, партієтворення, транспарентність, Європа, ЄС, Україна*

In article single questions of a ratio of mass activity of citizens and political processes in the states of Europe are considered. Definition of such concepts as political process, political activity, the political power is offered. Views of certain

* Аспірантка Інституту міжнародних відносин. Науковий керівник – д.політ.н, доц. Даниленко С.І.

Ukrainian scientists of essence and dynamics of political communications are considered. It is proved that the society has to create the order for effective mass activity as the integral component of political process. The socially significant questions which are important for grass-roots social movement in the European democracies are allocated. It is claimed that in the countries of Europe representatives of different public layers and layers of the population exercise the democratic right to political activity and participation in government through parties creation processes. It is emphasized that as a positive component of mass activity of politically conscious citizens in Ukraine which ideologically unites Ukrainians with other nations of the region of Central and Eastern Europe the powerful anti-corruption inquiry of society acts.

Keywords: *mass activity, political process, political activity, political development, political power, political communications, civil society, society, protest moods, parties creation, transparency, Europe, EU, Ukraine*

В статье рассматриваются отдельные вопросы соотношения массовой активности граждан и политических процессов в государствах Европы. Предложено определение таких понятий как политический процесс, политическая деятельность, политическая власть. Рассмотрены взгляды отдельных украинских ученых на сущность и динамику политических коммуникаций. Доказано, что социум должен сформировать заказ на эффективную массовую активность как неотъемлемую составляющую политического процесса. Выделены общественно значимые вопросы, являющиеся важными для массового общественного движения в европейских демократиях. Утверждается, что в странах Европы представители разных общественных слоев и прослоек населения реализуют свое демократическое право на политическую активность и участие в управлении государством через процессы создания партий. Подчеркивается, что положительной составляющей массовой активности политически сознательных граждан в Украине, которая идейно объединяет украинцев с другими нациями региона

Центральной и Восточной Европы, выступает мощный антикоррупционный запрос общества.

***Ключевые слова:** массовая активность, политический процесс, политическая деятельность, политическое развитие, политическая власть, политические коммуникации, гражданское общество, социум, протестные настроения, создание партий, транспарентность, Европа, ЕС, Украина*

Постановка проблеми. Масова активність громадян є неодмінною передумовою політичного процесу в демократичних країнах світу. Насамперед, це стосується Європи, де демократичні традиції участі громадян у реалізації політичної влади мають історію тривалістю у кілька тисяч років (починаючи з часів Античної Еллади). Без зазначених тенденцій неможливо уявити громадянське суспільство, де цінується думка кожної свідомої особистості, а влада дослухається до потреб усього соціуму.

Водночас різною є масова активність громадськості у державах Західної й Східної Європи. Попри значною мірою умовність такого географічного поділу, відмінності, насамперед, полягають у політичних традиціях суспільства, у його структурованості й згуртованості для відстоювання власних прав. Західноєвропейські демократії характеризуються значними досягненнями у сфері політичної свідомості громадян, їх налаштованості на динамічне залучення у політичний процес, причому це залучення має цивілізований, правовий характер. Що стосується молодих постсоціалістичних країн Східної Європи (Польща, Угорщина, Румунія, держави Балтії та ін.), то в них масова активність населення у багатьох випадках має радикалізований характер, а політичний процес за участю правлячих кіл держави характеризується наростанням авторитарних тенденцій. Зокрема наразі це найбільшою мірою стосується Угорщини й Польщі.

Розглядаючи ситуацію у даній сфері в Україні, не можна не згадати про те, що саме масова активність громадян, які прагнули того, щоби влада

дослухалася до їхньої оцінки, стала основною передумовою Помаранчевої революції (2004-2005 рр.) та Революції гідності (2013-2014 роки). На нинішньому етапі українська громадськість також безпосередньо включена у політичний процес, хоча ситуація ще далека від ідеальної і держава не у повній мірі вступає у діалог з громадянським суспільством і неурядовими структурами з найбільш актуальних питань порядку денного. Водночас Україна є однією з небагатьох на пострадянському просторі держав, де соціум спроможний на реальний контроль за державними інституціями, причому не тільки у ході виборів, але й у міжелекторальний період.

Говорячи про зв'язок даної дослідницької проблеми із важливими науковими та практичними завданнями, відзначимо, що проблематика взаємодії масової активності з політичними процесами в європейських державах знаходиться на перехресті багатьох наукових дисциплін, зокрема комунікології, соціальних комунікацій, політології, міжнародних відносин, електоральної соціології, науки про зв'язки з громадськістю (піар) тощо. Крім того, продуктивним і важливим є звернення до наукового інструментарію сфер знання, пов'язаних з суспільствознавством, історією й психологією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Активності громадян у контексті політичних процесів сьогодення присвячені наукові розвідки видатного теоретика і практика політичної комунікативістики Г.Почепцова [12-18], а також таких вчених як Н.Білан (щодо соціальних комунікацій в інформаційному суспільстві) [1], С.Денисюк (загальні аспекти комунікології) [3], К.Дубняк (соціокомунікаційний вимір інформаційної безпеки держави) [4], Б.Ідрісов (питання електоральної соціології) [5], О.Кулеба (розвиток іміджевої політики держави) [7], С.Машаровська (маніпулятивні технології у політиці) [8], Т.Траверсе (психологія політичного мислення) [19], Ю.Шведа (електоральний маркетинг і менеджмент) [20]. Наукове осягнення перерахованих тем здійснюється на базі кафедр політології, міжнародних

відносин та інших дисциплін у багатьох провідних закладах вищої освіти України.

Серед представників зарубіжної політологічної науки, що описують ці питання, слід назвати М.Грановеттера [21], С.Сінгха [23], Д.Шарпа [22] та ін.

Звичайно цими працями далеко не вичерпується науковий масив знань про політичний процес і роль у ньому політичної активності громадян. З іншого боку, реальна практика означених явищ у суспільстві певної країни завжди випереджає відповідне науково-теоретичне осягнення. Тому необхідним є продовження дослідницького пошуку відносно порушених питань з урахуванням останніх трендів у політичному житті й комунікації в країнах Європи, у т.ч. в Україні.

З огляду на вказане, *метою* статті є спроба систематизації й узагальнення відомостей про масову активність як феномен політичних процесів в окремих державах Європи.

Об'єктом дослідження даної наукової розвідки є теоретичні засади співвідношення масової активності й політичного процесу. *Предметом дослідження* виступають особливості реалізації цього співвідношення на прикладі країн Європи, у т.ч. й України.

Виклад основного матеріалу статті. Поняття політичного процесу завжди знаходилося у центрі уваги вчених, котрі фахово досліджували розвиток суспільства і держави. Політичний процес можна охарактеризувати як засіб роботи політичної системи і структури суспільства.

Звичайно дана дефініція не є вичерпною і достатньо науковою, що змушує звернутися до фахових досліджень, в одному з яких політичний процес розглядається як один із суспільних процесів, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і формування нової політики. Вказаний процес – це сукупність різних видів діяльності суб'єктів, що включені в динаміку політичних відносин і охоплюють всі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичних цілей [6, с. 135].

Логічним продовженням визначення політичного процесу є перехід до розгляду політичної діяльності, в основі якої знаходиться фактор впливу громадян на політичні і через них – на всі суспільні відносини. Політична діяльність зосереджується на ряді об'єктів, одні з яких є організаційними факторами суспільно-політичного життя; а інші – процесами політичного розвитку.

На переконання вітчизняних учених В.Кременя, В.Андрущенка та В.Воронкової, організаційними факторами суспільно-політичного життя виступають: утворення державних органів шляхом їх обрання, створення масових організацій внаслідок волевиявлення громадян, які об'єднуються в громадські організації й політичні партії, вироблення політико-правових норм шляхом врегулювання процесу підготовки та прийняття законів, безпосереднього відображення волі громадян, організація системи управління основними сферами державного й суспільного життя, визначення принципів організаційних структур, повноважень і взаємовідносин та зв'язків ланок управління [6, с. 137-138].

Політична діяльність передбачає здійснення політичної влади, яка, згідно з визначенням науковців-політологів, являє собою вироблення й запровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи за допомогою правових і політичних норм [10, с. 244]. Як відомо, політична влада включає державну владу, владу органів самоврядування, партій і груп тиску, партійних лідерів, а також засобів масової інформації.

У сучасному цивілізованому світі політична влада використовує, як правило, узаконені засоби примусу, тобто вона впливає на громадян, коли вони порушують існуючі правові норми. В цьому контексті важливою є парадигма легітимності, сформульована М.Вебером, яка передбачає, що влада ґрунтується здебільшого на довірі підданих або громадян до неї. Ця довіра, або ступінь визнання суспільством законної влади (легітимності), може бути раціональною і нераціональною [2, с. 378-379].

Як відомо в основі політичного процесу і всіх перерахованих його складових знаходиться феномен зв'язків, комунікацій, який знайшов досить детальне обґрунтування у вітчизняній науці. Вагомим є внесок у політичну комунікологію монографій і публікацій видатного вченого Г.Почепцова, котрий окремо зупинявся на питанні управління масовою активністю населення у різних соціосистемах [18]. Він стверджує, що масова активність людей має бути обов'язковим предметом інтересу державного управління, адже усі ключові заходи політичного розвитку країни завжди пов'язані з такою масовою активністю. При цьому, на думку вченого, управляти цією активністю державні інституції можуть, зокрема, шляхом конструювання й реалізації певних консолідуючих проектів загальнонаціонального значення й ваги [18].

Г.Почепцов пов'язує масову активність з пасіонарністю населення, яка водночас може розвиватися не лише у позитивному, але й у негативному контексті. Прикладами останнього можуть бути всі тоталітарні режими ХХ століття, у т.ч. сталінський режим в СРСР і гітлерівський у Німеччині, які формувалися за безпосередньою участю заангажованих прошарків громадян зазначених держав.

У праці «Теорія комунікації» Г.Почепцов наголошує на тому, що чим більш різноманітним буде суспільство, тим більшу значимість набуватиме комунікація, покликана «наводити мости» між різними соціальними групами, служити виробленню консенсусу. Суспільство неможливе без згоди, а отже не обійдеться й без комунікації [17, с.296]. З огляду на політичний аспект вказаного питання, цю тезу можна сформулювати у такий спосіб – суспільство не обійдеться без комунікації з політичною елітою, чому сприятиме масова активність як складова політичного процесу.

Г.Почепцов підсумовує, зазначаючи про прикладну комунікацію: вона являється засобом розв'язання суспільно важливих завдань за допомогою зв'язків вертикального і горизонтального характеру. Водночас ефективним таке розв'язання може бути тільки у випадку інноваційних підходів до

аналізу комунікації, які істотно підвищують об'єктивність цих досліджень [17, с. 297]. Розглядаючи це питання у контексті політики, можна стверджувати, що соціум має сформувати замовлення на ефективну масову активність як невід'ємну складову політичного процесу. Тільки тоді суспільство, поставши перед новими викликами, у т.ч. пов'язаними з ефективністю функціонування державного апарату, зможе їх результативно подолати. Навести приклад з нещодавнього минулого України досить легко: саме ефективна консолідація суспільства нашої країни в період апогею гібридної агресії РФ (2014-2015 рр.) дозволила консолідувати сили всіх українців і не допустити поразки нашої держави (що звичайно зовсім не усуває потребу в такій же консолідації у майбутньому).

Розглядаючи окремі практичні аспекти масової активності громадян як форми впливу на політичний аспект в окремих державах Європи, станом на другу половину 2018 року можна виокремити такі суспільно значимі питання, які є важливими для громадського руху в європейських демократіях:

– *Велика Британія*: майбутнє виходу з Євросоюзу (т.зв. «Брекзиту»), проблема відцентрових тенденцій усередині країни (Шотландія, Північна Ірландія, Уельс), відносини Сполученого Королівства з країнами, які входять до Британської Співдружності;

– *Франція*: захист прав мігрантів, дотримання роботодавцями прав робітників у різних сферах економіки, посилення ліво- й праворадикальних настроїв у суспільстві, екологічна тематика;

– *Німеччина*: подолання суперечностей між корінними німцями й мігрантами, екологія, культурні питання, дотримання прав людини;

– *Італія*: вихід із системної фінансово-боргової кризи, яка охопила країну з початку 2010-х років, подолання відмінностей у рівнях економічного розвитку між північними і південними регіонами країни;

– *Іспанія*: співвідношення повноважень між центром і регіонами країни, «каталонська проблема», бюджетна політика уряду;

– *Греція*: подолання кризових явищ у сфері державних фінансів, боротьба з лівим радикалізмом;

– *Польща*: історичні, релігійні та інші гуманітарні питання, політичні відносини з Україною;

– *Румунія*: поглиблення інтеграції до європейських політичних і фінансових структур, антикорупційна тематика тощо.

Як бачимо, у кожній країні присутні власні «чутливі» для соціуму і держави питання, що вирішуються із різною ефективністю (а в окремих випадках не вирішуються зовсім, що призводить до погіршення соціального клімату й посилення протестних настроїв у суспільстві).

В країнах Європи представники різних суспільних верств і прошарків населення реалізують своє демократичне право на політичну активність й участь в управлінні державою через процеси партієтворення. Слід наголосити на тому, що партієтворення передбачає формування довіри та підтримки у населення різних політичних курсів партій та інших інститутів, виховання політичної свідомості громадян, зміцнення влади державних інститутів, а також забезпечення дотримання законності та інших демократичних норм.

Процес партієтворення як невід’ємна складова політичного процесу характеризує певну сторону, механізм дії системи свідомості, культури у сфері суспільного життя, яка стосується діяльності політичних партій.

У ході процесу партієтворення політична система переходить від одного стану до іншого, тобто процес формування партій розкриває динаміку й еволюцію політичного життя [6, с. 154]. Процес становлення партій також відображає декілька важливих форм волевиявлення громадян. Насамперед, це різноманітні способи презентації рядовими учасниками партієтворення своїх інтересів у різноманітних проявах, основним з яких є членство у політичних партіях. По-друге, це форми прийняття і реалізації управлінських рішень, що здійснюються політичними партіями та їхніми лідерами.

Отже, партієтворення є закономірною формою масової політичної активності громадян в країнах Європи. На жаль, в Україні формування й розвиток спектру різних політичних партій поки що ґрунтується не стільки на вільному групуванні політично свідомих громадян за ідеологічною ознакою, скільки на численних бізнес-інтересах правлячої еліти та опозиції, яка у попередні періоди була владою.

У нашій країні, як відомо, масова активність громадян пов'язана не лише з політичними, але й з економічними та безпековими питаннями. Ця активність в основному має протестний характер, що зумовлено як суперечливим і у багатьох випадках недостатньо конструктивним і послідовним характером політики державних структур з низки актуальних гуманітарних, соціальних, економічних, фінансових питань, так і гібридною агресією проти нашої країни з боку її східного сусіду, тобто РФ. Із наближенням чергової електоральної фази 2019 року (президентські й парламентські вибори) більшість аналітиків очікують загострення протестних настроїв у суспільстві, а кризове економічне становище України може викликати нову хвилю масової активності громадян із захисту власних прав на гідне і заможне життя. Звичайно, що цим фактором намагатимуться скористатися опозиційні політики, у тому числі ті, які знаходяться на антидержавницьких позиціях.

У майбутньому, на нашу думку, слід очікувати, що після виборів 2019 року український соціум пройде через етап політичної структуризації, який, імовірно супроводжуватиметься такими тенденціями:

- зменшенням популярності радикальних партійних сил (як крайнього правого, так і ультралівого спрямування) із поступовим посиленням у суспільстві запиту на більшою мірою центристські ідеологічні течії (з одночасним дотриманням державницького мейнстріму);

- актуалізацією питань, пов'язаних меншою мірою із безпековими проблемами і більшою мірою – із гуманітарними (освіта, наука, культура),

екологічними і демографічними (з огляду на інтенсивну міграцію) питаннями;

– переосмисленням місця України у колі східноєвропейських держав, зростанням вимог суспільства до влади з питань врегулювання суперечностей із західними сусідами (Польщею, Угорщиною, Румунією).

Позитивною складовою масової активності політично свідомих громадян в Україні, що ідейно об'єднує українців з іншими націями регіону Центральної та Східної Європи, є потужний антикорупційний запит суспільства. Як і в Румунії, Польщі та інших державах ЦСЄ в нашій державі вже сформовані відповідні антикорупційні структури, проте їх ефективність вочевидь є недостатньою. Утім, прагнення українського суспільства до викорінення як т.зв. «елітарної», так і «побутової» корупції, а також відповідний масовий рух із цього приводу дозволяє з оптимізмом дивитися у майбутнє в сфері антикорупційних трансформацій. У свою чергу, зростання прозорості, транспарентності суспільних відносин об'єктивно сприятиме динаміці й результативності комунікацій між суспільством і владою на різних рівнях.

Відносно перспектив розвитку масової активності громадян у країнах Європи слід додати, що у майбутньому конструктивний характер цього процесу може опинитися під загрозою. Передумов цьому ймовірно декілька – радикалізація багатьох політичних рухів в європейських державах, участь у них представників іммігрантського середовища, а також фінансово-економічна криза в окремих країнах ЄС, яка безумовно негативно позначається і на внутрішній суспільно-політичній стабільності.

Таким чином, проаналізувавши у загальних рисах відомості про масову активність як феномен політичних процесів в окремих державах Європи, ми пришли до наступних *висновків*:

– У той час як в більшості країн Європи, особливо Західної, масова активність громадян в основному пов'язана з конструктивним політичним процесом, у т.ч. партієтворенням, в Україні ця активність зумовлена

протестним рухом, спрямованим на усунення фінансово-економічних негараздів, соціальної несправедливості, а також відсутністю / обмеженим характером політичних ліфтів. Вказана тенденція зумовила радикалізацію масової політичної активності в Україні, особливо упродовж останніх років.

– Європейські демократії мають значний історичний досвід безпосередньої участі громадян у політичному процесі, що зумовило формування потужного недержавного/публічного сектора управління, наявність багатовікових традицій місцевого самоврядування, децентралізований характер фінансово-економічної, бюджетно-фіскальної політики, яка до того ж знаходиться під контролем громадськості. Водночас у минулому українського народу такий цінний досвід був практично відсутній, оскільки Російська держава в різних своїх формах і за різних режимів, упродовж століть не маючи громадянського суспільства в принципі, так само придушувала будь-які прояви масового демократичного руху у поневолених народів, особливо у українців.

– В основі масової активності громадян, спрямованої на активнішу участь у політичному процесі, в країнах Європи знаходиться потреба у високому рівні транспарентності суспільства. Відкритість державних структур до розробки нових рішень за участі широких верств населення, наявність значного числа громадських неурядових об'єднань, великі повноваження органів місцевого самоврядування на місцях, а також реалізація концепції т.зв. «електронного уряду» (коли суспільство може довідатися про майже будь-які державні рішення, у т.ч. в «чутливих» фінансових сферах) – усе це є чинниками, що забезпечують ефективну реалізацію громадянами своїх прав на участь у державному управлінні.

Досить істотними, на нашу думку, можуть бути *перспективи наступних досліджень* у рамках окресленої теми, які можуть бути, зокрема, сформульовані у таких положеннях:

– виявлення прогностичних тенденцій громадської активності різних країн Європи, зважаючи на виклики майбутнього (нова технологічна революція, торговельний протекціонізм, міграція тощо);

– аналіз загроз наростання євроскептичних настроїв громадян країн ЄС, наслідком чого може стати поглиблення відцентрових тенденцій в Євросоюзі;

– дослідження протестної масової активності населення в країнах Західної й Східної Європи та співвіднесення цих процесів із українськими реаліями.

Література

1. Білан Н. І. Соціальні комунікації в інформаційному суспільстві: теорія, еволюція, моделі та прикладні аспекти : автореф. дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій : 27.00.01 / Білан Надія Іванівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики. – Київ, 2016. – 36 с.
2. Вебер Макс. Избранное. Образ общества / М.Вебер. – М.: Юрист, 1994. – 702 с.
3. Денисюк С. Г. Комунікологія / С. Г. Денисюк ; Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця : ВНТУ, 2017. – 101 с.
4. Дубняк К. А. Соціокомунікаційний вимір інформаційної безпеки держави: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.01 / Дубняк Катерина Андріївна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2016. – 16 с.
5. Ідрісов Б. Електоральна соціологія / Б. Ідрісов ; Мелітоп. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Мелітополь : Вид. будинок ММД, 2012. – 255 с.
6. Кремень В.Г. Політологія / В.Г.Кремень, В.П.Андрущенко, В.Г.Воронкова, А.О.Лузан, В.І.Полуріз. – К.: Альтерпрес, 2002. – 612 с.
7. Кулеба О. В. Формування та розвиток іміджевої політики держави : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Кулеба Олексій Володимирович ; Акад. муніцип. упр. – Київ, 2014. – 20 с.
8. Машаровська С. Ю. Маніпулятивні технології як складова політичних кампаній : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Машаровська Світлана Юріївна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 19с.
9. Медіакомунікації війни : кол. монографія / [О. В. Безручко та ін. ; наук. ред. О. М. Холод]. – Київ : Ред. наук. журн. «Соціальні комунікації: теорія і практика», 2016. – 232 с.
10. Панарин А. С. Политология / А. С.Панарин. – М. : Проспект, 2003. – 448 с.

11. Політичний процес // Матеріал Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Політичний_процес.
12. Почепцов Г. Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіакомунікації / Г. Г. Почепцов. – К. : Спадщина, 2014. – 462 с.
13. Почепцов Г. Г. Від покемонів до гібридних війн: нові комунікативні технології XXI століття / Г. Г. Почепцов ; [пер. з рос. Т. Гуменюк]. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2017. – 257 с.
14. Почепцов Г. Г. Мерлін, Супермен і Гаррі Поттер: конструювання нематеріального в масовій культурі / Г. Г. Почепцов. – К. : Спадщина, 2013. – 286 с.
15. Почепцов Г. Г. Сенси і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах / Г. Г. Почепцов ; пер. з рос. Тамари Гуменюк. – Київ : Києво-Могилянська акад., 2016. – 312 с.
16. Почепцов Г. Г. Сучасні інформаційні війни / Г. Г. Почепцов. – Київ : Києво-Могилянська акад., 2016. – 502 с.
17. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації / Г. Г. Почепцов ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Видавничий центр «Київський ун-т», 1999. – 307 с.
18. Почепцов Г. Г. Управление массовой активностью населения в социосистемах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.psyoffice.ru/8986-17-346.html>.
19. Траверсе Т. М. Психологія політичного мислення: системно-стратегіальний підхід : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.11 / Траверсе Тетяна Михайлівна ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ, 2015. – 40 с.
20. Шведа Ю. Технологія виборчої кампанії. Основи електорального маркетингу та менеджменту / Юрій Шведа ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – 339 с.
21. Granovetter M. S. The strength of weak ties / M. S. Granovetter // American Journal of Psychology. №78(6). URL: <http://www.jstor.org/stable/2776392>.
22. Sharp G. From dictatorship to democracy: A conceptual framework for liberation / G. Sharp. – London : Serpent's Tail, 2012. – 138 p.
23. Singh S. Social Networks And Group Formation. Theoretical Concepts to Leverage / S. Singh // Boxes and Arrows: online journal. URL: <http://www.boxesandarrows.com/view/social-networks>.